

Jancsák Csaba: Álomtalan ébrenlét⁴⁹

A hallgatói önkormányzatiság útja a perifériáról a centrumba és vissza a perifériára

BEVEZETÉS

A felsőoktatás hallgatói önkormányzatisága napjaink egyik legfontosabb „demokrácia iskolája”. Ez az a színpad, ahol a tagok⁵⁰, tehát a választók és a képviselők, a diákvezérek az előzetes ismeretei, vélekedései, nézetei jártasságokká és készségekké válhatnak. Mindennek alapvető feltétele az egyéni és közösségi aktivitás, az aktív részvétel, amelynek fejlesztése a fiatalok társadalmi integrációjának központi eszköze. A participáció e tanulmány kereteiben inkább a közösség mindennapi életében és döntéseiben való részvételét jelenti, mintsem a pusztán szervezeti tagságot: gondolkodásmód és tevékenység, melyek alapját a társadalmi értékek világa jelenti és a közéleti cselekvésben, cselekvésmintákban érhetőek tetten.

Az európai demokráciák több évszázados fejlődésének egyik kézzelfogható társadalomszervezési végterméke a szubszidaritás elvének széles körű alkalmazása. A demokratikus intézményrendszerek működésének, működőképességük megőrzésének alapvető eszközei az önkormányzatok. A társadalmi öngazgatás e sajátos szervezeti keretei egyaránt alkalmasak a szakmai és a politikai érdekek, illetve értékek artikulációjára. A kérdések és a problémák felvetésének és rendezésének delegálása úgy az érintettek, mint a központi hatalom szempontjából evidens érdek. A nagy rendszerekben mutatott életképesség és sikeres működés indokolta az önkormányzatiság kialakítását a felsőoktatási intézmények rendszerében is. Mindez a feladatok ésszerű megosztását is jelentette, így a hallgatókat érintő kérdések rendezésébe a különböző intézményi formákban egyre bővülő hatáskörrel kerültek bevonásra a diákok: a hallgatói problémák felvetése, megoldási javaslatok kidolgozása, elfogadása és végrehajtása is olyan feladatok, amelyekkel a legeredményesebben a közeget sajátként kezelő diákképviselők tudnak megbirkózni (JANCSÁK – MATISCSÁK 2004, SZABÓ A. – KUCSERA 2006, EKLER 2008, JANCSÁK 2008, SZABÓ A. 2009, SZABÓ A. – KUCSERA 2009, JANCSÁK 2011B). E tanulmányban az 1988-as kezdetektől fogva követjük nyomon és elemezzük a hallgatói önkormányzati mozgalom útját. A fordulópontok érintésével (a felsőoktatási törvény 1993-as elfogadása, az 1995-ös HÖKOSZ tüntetés, a felsőoktatási törvény 2003-as, 2005-ös reformjai és a 2011-ben elfogadott új felsőoktatási törvény) és a szervezet által társadalmi kihívásokra adott válaszok elemzésével értelmezzük a hallgatói önkormányzati intézményrendszer funkció- és értékváltásának háttérben álló okokat és azok következményeit. A változást a szervezetek életciklus modelljén (AIDIZES 1992) keresztül értelmezve megkísérlünk rámutatni arra, hogy a hallgatói mozgalom 1993-as intézményesülése miként „zártá aranykalickába” a szervezetet, korlátozva növekedési potenciálját, majd a 2003/2005-ben bevezetett kreditrendszer a kollektív hallgatói érdekek erodálásával miként vezetett értékválsághoz és az érdekképviselőt hanyatlásához. A tanulmány történeti ívét a hallgatói mozgalom vezető aktoraival készült interjúk részleteivel árnyaljuk, ugyanakkor az Aktív Fiatalok Magyarországon kutatás 2013-as adatai elemzésén keresztül, a magukat a HÖK-höz kötődőnek tekintő hallgatók vélekedéseinek vizsgálatával mélyebb ismereteket kívánunk nyújtani, a „felsőoktatási szupermarket” kiszolgálóinak értékvilágáról és közélethez, érdekképviselőhöz fűződő viszonyáról is.

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

A társadalmi mozgalmak alapvető funkciója, hogy tükröt tartanak az össztársadalmi közéleti fejlődés elé, mert többnyire a problémák felmutatása és az azokra való válaszkeresés céljából születnek meg (SZABÓ M. 1986). E tanulmány értelmezési kereteiben a hallgatói mozgalmak a társadalmi tanulás, az innováció, a reform funkcióiból vállalnak részt, és a társadalom problémáinak megismerésére sarkallják az állampolgárokat. Ugyanakkor egy társadalmi mozgalom csak a történelem ritka pillanataiban válhat az adott színpad aktorává. „A társadalmi mozgalmak, mintegy »katalizátor funkciót« ellátva, felvetnek olyan problémákat és megoldási módokat a politikai struktúrát illetően, amelyeket a politikai intézményrendszer átvállalhat, t és reformok révén intézményesíthet” (SZABÓ M. 1986, 1). Ez viszont a kiváló mozgalmak életvilágát is átalakítja, mert vagy (az új rendszerben való) feloldódáshoz vagy szervezetté (közfeladatot ellátó 'hivatallá') váláshoz vezethet.

49. A címet Csáth Gézáttól kölcsönöztem – JCs. Ld. Csáth 2009. A tanulmány elkészítésében felhasználtam korábbi munkáim részleteit: JANCSÁK – MATISCSÁK 2004, JANCSÁK 2008
50. A hatályos felsőoktatási törvény szerint a hallgatói önkormányzatnak az adott intézmény minden beiratkozott hallgatója a tagja.

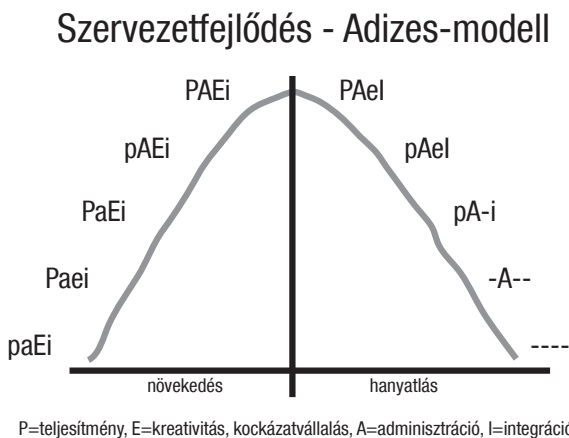
A közösségi szerveződések történeti szakaszuktól függően céljaikat, motivációjukat és fejlődésüket tekintve sajátos körét alkotják az informális közösségek tágabb halmazának, melyeket a legnagyobb fokú flexibilitás jellemez: maguk a célok, sőt az érték-meghatározások is folyamatosan változ(hat)nak. Van azonban néhány érdekes, jól körülhatárolható pont, amely a kohézióját adja ezen csoportoknak. Az egyik a mozgalom kialakulását generáló társadalmi probléma, illetve Z annak forrásaként, előidézőjeként identifikált másik csoport. Sok esetben a „másik csoport” meghatározása, a mozgalmi csoporttól, mint vonatkoztatási csoporttól való távolságának pragmatikus leírása és céljaik programszerű szétválasztása vezethet akár spontán jellegű mozgalom-hálózat kialakuláshoz, máskor azonban csupán egy adott érték (vagy közösségi érdek/érték képviselő) hiánya is elég hozzá (SZABÓ M. 1998).

„Nagyon hamar eljutottunk ahhoz a két alapköveteléshez, amiről szólt tulajdonképpen a 1988. szeptember 28-i sztrájk. Az egyik az egyetemi autonómia, a másik pedig a tanszabadság. Elég kezdetleges elképzeléseink voltak még, de úgy tűnt, hogy maga a forma, az hogy sztrájkolni lehet és az egész ugye '88-ban már benne volt a levegőben, hogy itt valami nagy változás lesz, hogy ebben ott lehetünk, oda rakhatjuk magunkat, egy kicsit előre mehet az egyetemi ifjúság, ez nyilván mind-mind benne volt, meg hát »eper és vér« és minden fajta ilyen romantikus elképzelés, amit az ember 20–21 évesen még komolyan gondol. (Pikó András egykori JATE bölcsészhallgató, az 1988. október 24-i szegedi demonstráció főszervezője)

Kérdés, hogy egy társadalmi mozgalomra épülő csoport vagy hálózat milyen helyet foglal el a közösségi szerveződések között, illetőleg, hogy céljait tekintve tud-e tartósan intézményesülni a rendszerben? Kell-e, szükségszerű-e egyáltalán intézményesülnie, vagy – visszautalva ismét Szabó Mátéra – a mozgalmak sajátossága éppen az, hogy felszínre hozzák, artikulálják a problémákat, de megoldásokra nem alkalmasak? A mozgalmak a kizárólag tiltakozásra képes tömeg és a tiltakozást csak esetenként alkalmazó politikai pártok, illetve más politikai szervezetek közötti, nem teljesen formalizáltan szervezett, de már nem is teljesen spontán társadalmi cselekvési formák, amelyekben van valamiféle laza szerveződés, funkcionális differenciálódás (SZABÓ A. 2008, 21–30).

Feltételezésünk szerint a hallgatói önkormányzati mozgalom intézményesülésével együtt jár magának a mozgalomnak a halála, hiszen az éppen egyfajta politikai válaszként a fennálló rend és intézményrendszer ellen jött létre, annak bizonyos funkcióit, értékeit kérdőjelezte meg. Ha modellezni kellene a hipotézist, akkor az Adizes-modell lehetne a legalkalmasabb a szervezettejlődés leírására:

1. ábra.
Adizes-modell

Forrás: www.adizes.com

A modell szemlélteti azt az evolúciós utat, amelyet egy szervezet végigjár, miközben sikeresen teljesíti a maga elé tűzött célokat. E tekintetben figyelemre méltó, hogy miképpen születik a merton-i értelemben (MERTON 1974) vett ribillió környezetéből, a 80-as évek végén mozgalom azzal, hogy az új célok és eszközök érdekében elvetésre kerülnek az addigi célok és eszközök; majd miképpen szélesedik ki a demokratikus törvényi legitimációval együtt az innovatív légkör a rendszerváltástól az új évezred közepéig (a célok és keretek elfogadottak, ám a nem megengedett eszközök tárháza kiszélesedik, pl. tüntetés, demonstráció, szakmapolitikai szerep), mely fejlődési szakaszt szervezeti viharok és strukturális viták kísérik. A szervezeti lét századunk első évtizedének végére ugyanakkor a gazdálkodó/gazdasági szerep erősödésével miképpen szűkül az eszközök rutinszerű használatára, és a kiüresedés konformizmusára.

A szervezetfejlődési modell érvényessége persze nem csupán a mozgalom szerepének definiálásával érhető el, hiszen ezzel kizárnánk a csoportok és individuumok motivációit, identifikációs törekvéseit, értékváltozásait, jóllehet mindezek vizsgálata – mint a későbbiekben látszik majd – még koherensebbé teszik a hipotézisünket. A következőkben a felsőoktatási hallgatói mozgalmat, mint az elmúlt húsz év egyik leglátványosabb, legsikeresebb, és legstrukturáltabb mozgalmát vesszük alapul ahhoz, hogy modellünket igazoljuk, és elemezzük, mind a szervezet, mind pedig a cselekvési minták világát: az ifjúságpolitika tematizálása, a felsőoktatási szakpolitika befolyásolása, az ifjúság értékeinek és érdekeinek felmutatása terén zajlott tevékenyégek által kirajzolódó útját a 80-as évektől, a kilencvenes éveken át az ezredfordulóig a perifériáról a centrumba, továbbá az új évezredben vissza a perifériára.

A HALLGATÓI MOZGALOM TÖRTÉNETE

A hallgatói önkormányzati mozgalom születése

A nyolcvanas évek közepén a hallgatói mozgalom születése több oldalról is támogatást kapott: egyfelől volt egy kulturális, szakmai reformtörekvés, amely elsősorban a társadalom globális mozgolódásának visszhangjaként jelentkezett, másrészt létrejött az egyetempolitikai reformigény, amelyet főként a végzős hallgatók, illetve a fiatal oktatók kezdeményeztek.⁵¹ Ez a hallgatói mozgalom születésének első szakasza, amelyben a mozgalmi jelleg radikális lépésekkel párosul, de ez a csoport még nem igazán volt szervezett. Az oktatási törvényen alapuló 1986-os miniszteri rendelet⁵² pedig – a Szervezeti és Működési Szabályzatok (SZMSZ) kivételével – az összes intézményi-kari szabályzat (ösztöndíj-, vizsga-, tanulmányi és fegyelmi ügyek) és a hallgatókat közvetlenül érintő oktatásszervezési intézkedések (vizsganapok, vizsgarend) esetében, egyetértési joggal ruházta fel a hallgatói önkormányzatokat.

A hallgatói képviseleti rendszer (HKR, egyes intézményekben HKB, Hallgatói Képviselő Bizottság, HKT, Hallgatói Képviselő Testület) megalakulása után még nem tudott kompetens politikát felmutatni. Az általa delegált képviselők az Egyetemi Tanácsban nem értették a nyelvezetet, nem ismerték a személyi összefüggéseket, ezért idegenül mozogtak az Egyetemi Tanácsban, ellentétben a KISZ-szel: „[Nem politizáltunk okosan], nem találtuk meg a funkcióinkban a lényeges súlypontot.” (PIKÓ 1985, 20–26) Az 1985-ös oktatási törvény elfogadása – amelynek tárgyunk szempontjából legnagyobb eredménye a KISZ mellett szerveződő hallgatói mozgalmak legalizálása lett – visszafordíthatatlanul utat engedett a hallgatói mozgalmak érdekképviseleti szervezetté válásához.

A változások fő irányának elvét jól mutatja az a – szempontunkból nagy jelentőségű – miniszteri rendelet⁵³ is, amely az intézményi tanácsokban egyharmados képviseletet biztosított a hallgatóknak. Az intézményi tanácsokban helyet foglaló hallgatói képviselői arány „hagyománya” innen eredeztethető – e képviselet szabályozása és mértéke a kilencvenes évek végére a hallgatói önkormányzatiság egyik legtöbb vitatott tényezőjévé vált. Az országos HÖK-képviseleti szervek (OFÉSZ, HÖKOSZ, HÖÖK) a rendeleti szabályozásból a felsőoktatási törvényi szabályozásba átkerült tételt a magyarországi hallgatói mozgalom egyik alappillérenek tekintették és tekintik, melynek megtartásáért a törvényi háttér változásakor igen erős lobbitevékenységet fejtettek ki (1995–96, 1998–99, 2004–2005 és 2009–2010).

Ez volt az a lépés a hallgatói mozgalmak történetében, amit nem csupán demokratikusan megillető jogként, hanem hatalmi funkció elemként is értelmezhetünk. A felsőoktatási intézmények vezetői tanácsaiban való részvétel, erős alkupozíciót hordoz, melyet a hallgatói képviselők egy hallgatói tömbként kezelnek a döntéshozatal során.

51. A felsőoktatás problémáiról lásd PALOVÉCZ 1981. A hallgatók és az egész ifjúság életmódjának átalakulásáról, az ifjúsági korszakváltásról részletesen lásd GÁBOR 1993 és ZINNECKER [1990], 2006.

52. A művelődési miniszter 24/1986. (VIII.31.) számú rendelete „A felsőoktatási intézményekben működő KISZ-szervezetek, továbbá a hallgatói közösségek és a hallgatói képviselők jogairól” szöveget.

53. A művelődési miniszter 20/1986. (VIII.31.) számú rendelete „A felsőoktatási intézmények szervezetről és működéséről” szöveget.

A felsőoktatás-politika reformer képviselőinél (akik ekkor mind az intézményi, mind az állami tisztségekben kisebbségben voltak) ugyanakkor szükségesnek mutatkozott az erős hallgatói támogatottság ki- és felhasználása, melyhez nélkülözhetetlen volt a politikai szereplővé vált (és egyébiránt a régi mintákat követő és emiatt a hallgatók között kevésbé hiteles) – Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) által az egyetemi-főiskolai diákéletből való kivonulás után keletkezett úrben még csak formálódó – hallgatói szervezet alapjainak lerakása és megerősödésének támogatása. A reformerek, a diákszervezetek leendő – most már a törvény szava által hivatalos – vezetőitől (intézményi diákvezérek mint a diáktársak bizalma által kiemelt „hangadók”, „referencia személyek” már korábbról fogva jelen voltak) bizton számíthattak a reformpolitika támogatására és – nélkülözhetetlen – hallgatói bázisának biztosítására.

Nem hanyagolható el azonban az a történelmi tény sem, hogy a felsőoktatás vezetői (rektori, dékáni, professzori szinten, de állami hivatali szinten is) egyre többen kerültek ki az 1956-os forradalom előtt és alatt szerveződő és működő Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) egykori tagjai, szervezői, vezetői, vagy éppen ellenzői és lerombolói közül, akiknek élő emlékeik voltak a diákmozgalom önkéntes jellegéből adódó szellemi és erkölcsi erejéről, társadalmi támogatottságáról (JANCSÁK 2011a). Érték- és érdekkapcsolódás alakult ki tehát az egyetemi-egyetempolitikai reform oktató és hallgató képviselői között. A rendszer logikájából következően azonban nem valódi jogokról volt szó. A hallgatói részvétel ezekben a tanácsokban inkább arra szolgált, szolgálhatott volna egy magabiztos politikai vezetésnek, hogy potenciális szövetségeseket (az egyetemi polgárokat) szembe állítson egymással. S valóban: a felsőoktatás érdekeiért lobbizó oktatói gárda az 1989-es fordulatot megelőzően nem tekintette a hallgatóságot szövetségesének, amikor az alkufolyamatokban az irányító szervekre nyomást akart gyakorolni. A hallgatók független rétegszervezet-létrehozási törekvéseit a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ, 1957-1989) politikai és/vagy taktikai reflexek mentén, a KISZ-által irányított országos szervezeti rendbe szeretne volna becsatornázni. Ezek egyike az úgynevezett Országos Diákszövetség volt, amelyet kétévente-háromévente hívtak össze, és ahol a fiatalok a „KISZ szárnyai alól” mondhatták meg szírt (ma úgy mondanánk: a rendszer számára politikailag korrekt nyelven megfogalmazott) véleményüket. Ám az 1988 tavaszán Veszprémben megtartott Diákszövetség máris a jelenlévők fejére olvasták az állami vezetőknek az 1983-ban Gödöllőn tartott ülés óta húzódozó és elfektetett egyetemi reformokat.

„Ebből aztán végképp elegünk lett, egyrészt azt mondtuk, hogy a diákszövetségek minket többé nem érdekelnek. A diákszövetségeket a KISZ hívta össze, az akkori KISZ KB szervezte. Meg azt mondtuk, hogy nekünk ne szervezze a KISZ, meg a KISZ KB, meg senki se az életünket, hanem mi magunk ezt fel fogjuk építeni.” (Fábi György, egykori ELTE bölcsészhallgató, az OFÉSZ főszervezője, OFÉSZ-elnök 1990–1991)

A hallgatói önkormányzati mozgalom közvetlen előzményeként értékelhető megmozdulás 1988. szeptember 28-án történt. A szegedi bölcsészkar hallgatói (és a hozzájuk csatlakozó oktatók) egynapos sztrájkjuk után levelet írtak a Művelődési Minisztériumhoz, melyben követelték a magyar felsőoktatás reformját. A szegedi megmozdulások tulajdonképpen egy aprócska ügy miatt kezdődtek: szeptember elején nyilvánvalóvá vált, hogy az ötödéves hallgatóknak, a korábbinál kétszer több órát kell az utolsó évben hospitálniuk, hogy így tegyenek eleget a képzés követelményeinek. Ez volt az az bizonyos utolsó csepp, amely az akkor már csíráiban létező, a KISZ-től független hallgatói érdekképviseletet arra ösztönözte, hogy cselekedjék. Onnan indulva, hogy egy sajátos hallgatói érdeksérelemnek mi a megoldása, odáig jutottak el, hogy tulajdonképpen az egész magyarországi felsőoktatási rendszer rossz, és magát az egész rendszert kell megváltoztatni.⁵⁴ 1988. október 28-án megérkezett Szegedre az MKM válaszlevele, melyet a hallgatók nem fogadtak el és sztrájkot szerveztek. 1988. november 23-24-én a zsúfolásig megtelt Auditorium Maximum előadóteremben (1956 után) újra követelésként fogalmazódott meg az orosz nyelv mellett más nyelvek oktatása és a marxista gondolkodás mellett más gondolatkörök megismerésének kívánsága is. A megmozdulás (melynek Pikó András V. éves hallgató volt a főszervezője) ezúttal is országos csatlakozásokat vont maga után (Pécs október 4., Műegyetem, ELTE október 12.), majd október 31-én a szegedi bölcsészek nyílt levelükben országos megmozdulásra szólították fel a többi egyetem és főiskola hallgatóit.

54. A hallgatói önszerveződések és diáklázadások a legtöbb esetben egy-egy aprónak tűnő gyújtószikrából indulnak el. 1956. október elejétől az orosz nyelv fakultatív tétele körül néhány szegedi hallgató között kialakult diskurzus eredményeként hívták össze 16-ára a diáktársaikat „Teremtsünk szabadabb, igaz demokráta, önálló egyetemi életet!”-felhívással, majd a szegedi egyetem Auditorium Maximumában aznap délután ötől kezdődő ülésen megszülettek az egyetemi ifjúság politikai követelései (benne a demokratikus választások és az orosz csapatok eltávolításának követelésével), melyek 23-án a forradalom követeléseivé váltak (JANCSÁK 2011). Ugyanez történt 1968-ban Párizsban is, ahol a tiltakozások indítószikrája az volt, hogy az év elején bevezetett tanulmányi reform eredményeként „a diákok, akik a régi rendszerben kezdték tanulmányukat, elveszthették egy évet, amikor az új rendszerbe léptek” (ANON 2005, 322).

„A kiindulópont az oktatói munka hallgatói véleményezése volt, amit egyszerűen nem tudtunk megszervezni. Nem tudtuk megszervezni, mert kiderült, hogy ha mi ezt komolyan akarjuk venni, hogy az oktatói munkát a hallgatók véleményezik, amely egyébként minden nyugat-európai egyetemen megszokott történet, akkor, hogy ennek értelme legyen, magyarul, hogy legyen hatása az oktatók alkalmazására, díjazására, pozíciójára, ahhoz - végigvezettük logikailag - az egész felsőoktatási rendszert meg kell változtatni. És így jutottunk el arra a gondolatra, 1988 közepére, hogy egy radikális felsőoktatási reformra van szükség.” (Fábrí György)

„A dolog attól vált komolyabbá, hogy számunkra meglepő módon nagyon jó visszhangja volt az egyetemi közéletben ennek a sztrájknak, azon nyomban jött Pestről, az ELTE-ről egy távirat, meg máshonnan is, és egyszerűen nem lehetett kikerülni azt, hogy, tehát nem lehetett azt mondani, hogy nem, mi csak Szegedben gondolkodunk. Összejöttek találkozó a pesti bölcsészkar hallgatói vezetőivel, tulajdonképpen ez volt az az élesztő, amittől ez a dolog tulajdonképpen földagadt azzá, hogy létrejöjjön az első magyar hallgatói országos érdekképviselet, az OFÉSZ.” (Pikó András)

A társadalom és – ezzel párhuzamosan – a felsőoktatás világát átalakító események felgyorsultak. A hallgatók követeléseinek egy része a reformokba beépülve intézményesült. 1989. január elsején új felvételi rendelet lépett érvénybe, melyben kimondták, hogy mindenkit fel kell venni az adott intézménybe, aki a felvételi kritériumokat teljesítette és eltörölték a szülők érdemeinek figyelembevételét a felvételi döntéskor. 1989. április 21-én, XII. kongresszusán kimondta megszűnését a Kommunista Ifjúsági Szövetség. 1989. május 6-án hallgatókkal és fiatal oktatókkal megalakult az Országos Felsőoktatási Érdekvédelmi Szövetség, az OFÉSZ, amely a magyar felsőoktatás reformjának és egyúttal a rendszerváltoztatásnak az egyik legjelentősebb támogatójává vált.

Egy társadalmi reformmal és egy általános felsőoktatási struktúraváltással a forradalmi helyzet is adottá vált. Az 1990-es hallgatói megmozdulások országos méretűvé válása, de főként, az azt követő egyetemi vezetőségváltások, lehetővé tették, hogy a hallgatói mozgalom kinője mozgalmi szerepét, és a '80-as évek tapasztalataira épülve, szervezett egységgé váljon. A '89 után létrejött politikai-gazdasági vákuumban ez a folyamat csak gyenge akadályokba ütközhetett, hiszen a demokrácia és az állampolgári jogok égisze alatt számos társadalompolitikai csoportosulás látott napvilágot, amelyek mind az új rendszert igyekeztek legitimizálni. Programjaik már nemcsak a polgári lét ontológiai magyarázatára hivatkoztak, de megoldásokkal álltak elő súlyos, „húsbavágó” problémákra is.

„1990 tavaszára elértük, hogy gyakorlatilag az ország döntő többségében lettek hallgatói önkormányzatok. Ez egy nagyon nagy siker volt, azt gondolom. Az országos szervezet működését sikerült stabilizálni. Ezt én nagyon-nagyon fontosnak tartom, hogy ezt meg tudtuk tenni. Demonstrációs erőket megmutattuk. 1988 őszén egy erős, ugyanakkor botrányoktól mentes demonstrációt tudtunk csinálni és ugyanezt megismételtük 1990-ben is. És sikerült kialakítanunk azt a felsőoktatás-politikai koncepciót, amiben gondolkodtunk, azt a radikális átalakulásról szóló forgatókönyvet, amit kigondoltunk. Ez olyannyira sikeres volt, hogy 1990-ben a Világbankkal folytatott tárgyalások munkadokumentuma a mi általunk javasolt anyag lett és onnantól kezdve valamennyi felsőoktatás-politikai dokumentum nagy része hivatkozott is rá. Tehát azt gondolom, hogy az 1988-as elindulásunk a négy kimondott cél tekintetében sikeres volt. Én két tekintetben azt látom, hogy nem volt sikeres. Az egyik, hogy nem tudtuk a hallgatói mozgalmat az értelmiségi közgondolkodásba bevonni. A másik, hogy a felsőoktatás-politika, a felsőoktatás, mint érdekes értelmiségi téma, ez nem ment át. Valószínű nem voltunk elég ügyesek a médiamunkában, ez lehet az egyik ok. A másik oka a magyar médiának az egysíkúsága, hogy túlságosan a politikára fókuszál.” (Fábrí György)

Porcosodás, csontosodás – a kilencvenes évek

A 90-es években folytatódott az egyetemi rendszer átalakulása, illetve a társadalmi változásokkal párhuzamosan, helyzetének ártérkelődése is. A hallgatói létszám növekedésével, és a piaci viszonyok felsőoktatásban történő előretörésével megnőtt a felsőoktatás társadalmi integrációjának a szerepe. A felsőoktatás többé már nem volt az elit bástyája, hanem tömegessé váló intézmény. Ezen folyamatok a felsőoktatás, és az egyetemi ifjúság világát a közgondolkodás centruma felé tolták el.

A törvény kimondta a hallgatók örendelkezéséhez és érdekartikulációhoz való jogát, alapot teremtett a demokratikus érdekképviselő működéséhez. A hallgatói mozgalom ebben az időszakban a formálódás időszakát lezárta, és országos szervein keresztül is hatáskörében partnerévé lett a felsőoktatás reformfolyamatának. Ez a „felnőttkor” azonban amellet, hogy törvényileg szabályozott kereteket teremtett, aranykalitkába is zárta a diákszervezetet, mely kubatúrájának, infrastruktúrájának „csillagása” elhomályosította, a szabályrendszer pedig megdermesztette a tömegmozgalmi (radikális) múltat.

Miközben a hallgatói önkormányzatiság hivatali (infrastrukturális és kubatúra) hátterének megteremtése zajlott, a mozgalom az (elsősorban a benne dolgozók által megfogalmazott, de mindenképpen változó igényeknek megfelelően) új szemléletmódot épített ki. A hallgatók részére nyújtott szolgáltatások első csírái ekkor alakultak ki (HÖK-ök kezelésében levő egyetemi és főiskolai klubok, fénymásolási szolgáltatások).

A piacgazdaságban a közellét a piachoz felértékelődik, ennek következtében jelent meg az eladhatóság, illetve az eladni-képesség, mint a társadalmi értékek és a biztosabb egzisztencia hordozója. Mindennek eredményeként az oktatás finanszírozásának kérdései, a források szűkülésével párhuzamosan a felsőoktatás „közjóság”-jellegét, avagy „személyes befektetés” jellegét hangsúlyozó módon artikulálódtak: kié a felsőoktatás? és ki finanszírozza? A kormányzati szándék 1995-ben a tandíj mellett erősödött fel, februárban bejelentésre került, hogy bevezetik a tandíjat. Ezt a dilemmát az 1995. őszen a Hallgatói Önkormányzatok Országos Szövetsége által szervezett tandíjtüntetések felerősítették, a hallgatók tömegdemonstrációkon és szakdokumentumokban érveltek a tandíj ellen, illetve a tandíjjal összekapcsolt diákhitelzési rendszer bevezetése mellett.

„Az hiszem, hogy egyetlen egy igazi hibát követtek el a hallgatói mozgalom akkori vezetői, illetve maga a szervezet – mely több plénumból állt, ezt nem lehet elnökségre, egy emberre, öt emberre, tíz emberre fogni, hiszen körülbelül 50-60 ember volt az, aki ténylegesen napi szinten nagyon keményen foglalkozott ezekkel az ügyekkel – amikor a nagytüntetés volt, akkor a különböző városok különböző „jelszavakkal” jöttek föl, tehát voltak olyan egyetemi városok, akik „kompromisszumkészek” voltak (valami alternatívában meg lehessen állapodni a kormánnyal), voltak olyan városok – és egyik sem jobb vagy rosszabb a másikinál – akik kőkeményen csak azt képviselték, hogy »a tandíj nem, azonnal vonják vissza, sőt rá, soha többet elő ne lehessen venni, fű ne nőjön, beszántani«, stb., stb. Azt hiszem, hogy egyrészt az a megosztottság is mutatta, amit az előbb mondtam, hogy mindenki egy kicsit másképp gondolta, más végeredménnyel lett volna elégedett, másrészt pedig arra senki nem mert gondolni, hogy mi van akkor, hogy ha a kormányzat azt mondja a tüntetés után, hogy »Jó volt fiúk. Nem. Szépen menjetek haza! Csöngetnek. Menjetek be a tanterembe!« és akkor minden megy tovább.” (Skultéty Tamás egykori szegedi tanárképzős hallgató, az 1995-ös tandíjdemonstráció főszervezője, HÖKOSZ alelnök, később a HÖÖK első elnöke 1996-1998)

„Szerintem ma már nincs olyan hallgató, aki ne fizetne valamilyen módon tandíjat, csak lehet, hogy nem feltétlenül tandíjnak hívjuk, hanem fizetünk beiratkozási díjat, meg diploma kiadási díjat, meg vizsgadíjat, tehát az egyetemek a saját mozgásterükben ezeket nagyon gyorsan átvették a kormányzattól, tehát hiába törölte el az 1998-as kormányzat az általános tandíjfizetési kötelezettséget, egyrészt a részképzések kapcsán, tehát az esti, levelező, távoktatásos képzések kapcsán, másrészt ezeknek az intézményi díjnak a kapcsán azt gondolom, hogy ma körülbelül már megfizeti minden hallgató ugyanazt a fajta összeget, mint amennyit 1996-ban akkor ott a kormányzat elgondolt.” (Majó Zoltán egykori ttk-s hallgató, az 1995-ös demonstráció egyik szervezője)

55. Az országos kizárólag hallgatókat tömörítő szervezet a Hallgatói Önkormányzatok Országos Szövetsége (HÖKOSZ) 1994. szeptember 23-án alakult meg.

Ilyen társadalmi helyzetben a hallgatói mozgalom, s vele együtt a kialakult hallgatói önkormányzatok szerepe is többdimenzióssá vált. Az önkormányzatok vizsgálata közben ez a szerepváltás nyilvánvalóvá teszi azt a tézisünket, hogy a testületek képviselőinek magatartás- és cselekvésmintái megegyeznek az ifjúsági korszakváltás (ZINNECKER 1986, 1990) azonos folyamataival: az iskolai életút meghosszabbodásával, a fogasztói státus erősödésével, az individualizációval.

A szervezeti viselkedés a mozgalom kezdeti szakaszait tekintve még nyomon követhető, de az egyre inkább heterogénné váló felsőoktatással maga a hallgatói önkormányzat is heterogénné válik. Az 1995 és 96-os évek a tandíjról szóló kormányrendeletek válaszreakciói által határozódtak meg, mely egyfelől (a konfliktusokat elleplező, időkérvő) visszatalálást jelentett a mozgalmi múlt hagyományaihoz, másrészt a demonstráció rendeleti szabályozásba való torkollása (vége, eredménye) ugyanennek a komplementumát mutatta a „jogászokdástól idegenkedő” diákoknak, akik távolodni kezdtek a vezetőktől, a szervezettől. A szervezeti viharok időszakában a személyes ambíciók ellentétékké fordultak, a tagszervezetek visszahúzódtak a campusokra és belső építkezésbe kezdtek, mely a gazdasági funkciót erősítette.

„1996 márciusában volt egy tisztújító közgyűlés Miskolcon, ahol én elindultam jelöltként, és egy nagyon kemény, nagyon sok eszközt bevető történetben minimális szavazati többséggel megválasztottak a HÖKÖSZ elnökévé. Mondhatni, hogy egy romhalmazt találtam, mind pénzügyileg, mind szervezeten, mind tagságilag mind jövőkép szempontjából egy nagyon kiüresedett szervezet volt. Ami a nagyon nagy kérdés volt, hogy a tandíj után mit lehet csinálni egy országos hallgatói szervezettel. Minden évben, minden félévben nem lehet tüntetni, illetve ha ki kell menni, sikerül tüntetni, de látszódtott, hogy mind a politika, mind pedig a hallgatói mozgalom kicsit zátonyra került.” (Skultéty Tamás)

Eközben (1996–2000) a hallgatói kezelési keretek (hallgatói normatíva) felosztása mellett a hallgatói (pénz) ügyekből mind többet magára vállaló hallgatói önkormányzatok sajátos kettősségnek lettek rabjai. Egyfelől a pénzügyi lebonyolításból a tanulmányi osztályok és a gazdasági hivatalok mellé bemozdult HÖK-ök, mivel az ügykezeléssel hivatalizálódtak és ezzel az intézmények vezetése felé megerősödtek, másfelől, éppen a „hivatallá” válás okán folyamatos népszerűség- és bázisvesztésnek tették ki magukat. Ez jelentős hallgatói demokrácia-deficitet okozott. A hallgatói önkormányzatok, az ekkor általánosan elfogadott hallgatói vélekedés szerint, túlvállalták magukat, hivatallá lettek és ezzel eltávolodtak az érdekképviselőtől (a szakszervezeti funkciótól), tehát eredeti feladatuktól. E szakasz az erősödő viharok időszaka volt.

„1996 után a HÖK-nek a szerepe is megváltozott, a HÖK-ös addig ilyen forradalmár ember volt, azután már inkább egy vezető volt, akinek már lettek irigyei, akiről bizonyos hallgatói csoportok azt mondták, hogy hát HÖK-ösnek lenni az egy olyan ösztöndíj kiegészítési, jóléti, jövedelmi forma, ami már inkább a hatalomról és a pénzről szól és azok a mozgalmárok, azok ugye kikoptak és jöttek valóban ezek az új típusú menedzserek, akik már el tudták magukat adni egy egyetemi értekezleten, akik az egyetemi tanácsban nem forradalmárként, hanem inkább technokratának tűntek fel, akik az egyetemi rektorválasztást is egyfajta hatalmi harc-ként élték meg.” (Majó Zoltán)

Ontológiai kiütkezés – az új évezredben

A felsőoktatás integrációs folyamatával párhuzamosan alakult felsőoktatási szövetségek és a 2000. január 1-jével megalakult integrált egyetemek és főiskolák hallgatói önkormányzatai egyfelől az alapokhoz szándékoztak visszanyúlni (tömegrendezvények, fórumok, viták, aktív kommunikáció), másfelől (a szolgáltatásokban és a pénzügyi számviteli rendszerekben) a szakmaiság és professzionalitás irányába mozdultak. A pénzügyek kezelését leválasztották a szervezetekről, (a diákszolgáltatásokra létrejöttek a hallgatói szolgáltató Kht-k, Kft-k, amik kizárólag az egyetemeken belüli szolgáltatások terén mozogtak). Létrejöttek az országos hallgatói szervezet gazdasági egységei (HÖÖK Kht., Diákbónusz Kht). E szakaszt a defragmentálás melletti küzdelem és az útkeresés időszakaként értelmezhetjük. Az új évezredben kezdődött (de a napjainkban is zajló!) szakasz az újraformálódás, újraalkotás szavakkal jellemezhető, amely egy hármasságba vonja, de ugyanakkor tovább is szegmentálja a szervezetet. Az első az érdekképviselési tér vagy funkció, mely szakszervezet-jellegű mozgásteret használ. A második az *igazgatási* funkció, mely az önkormányzati-szervező jellegben ölt testet. A harmadik a *gazdálkodó* funkció, mely a vállalkozói (vállalkozási) térben működik.

A mozgalom mai tisztségviselői ezen elváló „divíziókban” teljesítik ki önmagukat. Kik harsányan képviselik a hallgatótársak (vélt vagy valós) érdekeit, kik rendezvényeket (fesztiválokat, sportversenyeket) szerveznek, kik pedig a diákszolgáltatások, diákvállalkozások terén mozognak, s az ezen keretek között megszerzett ismereteket és ismeretségeket, mint egyfajta kulturális és kapcsolati tőkét gyűjtve-raktározva készülnek a diplomapiacra való komoly versenyre. A szegmensek (divíziók) közötti információcsere és együttműködés terei a hallgatói önkormányzati irodák, melyeket még a kilencvenes évek elején harcoltak ki az akkori mozgalmárok. A szegmensek mai tisztségviselői (önkéntesei és dolgozói) karriertervezésük, életpálya-tervezésük szempontjából ily módon már a felsőoktatási szervezeti keret legelején elindulnak a politikai, a közigazgatási és a pénzügyi pályorientációk útján. És egyre nagyobb tudatossággal teszik ezt.

„1990-es évek végén a Hallgatói Önkormányzatokban volt egy – talán még azóta is tart – egy ilyen eróziós folyamat, tehát végül is olyan társadalmi változások történtek, meg annyira átalakult az egyetemek a szerkezete, a hallgatóknak a mentalitása, a világnézete, hogy egész egyszerűen a Hallgatói Önkormányzatok elveszítették szinte minden politikai súlyukat. Tehát tulajdonképpen mondhatnánk azt is, hogy a szolgáltatások túl nőttek rajtunk, de a másik oldalról meg mondhatnunk azt is, hogy a HÖK-ök egyszerűen elveszítették ezeket a területeket, tehát nem tudták kézben tartani. És akkor vált igazán világossá, hogy létre kell hozni a hallgatói önkormányzatoktól független, de a hallgatókhoz mindenféleképpen közel álló szolgáltató egységeket, amelyek ezeket a hallgatói szolgáltatásokat tudják csinálni és egy háromosztatú hallgatói szolgáltatási részt kell felépíteni. Az egyik része az az érdekképviselet és az érdekvédelem ez marad a HÖK-öknél, van egy adminisztratív feladatkört ellátó rész, ez mondjuk a Hallgatói Szolgáltató Iroda és van egy ilyen életviteli, meg jóléti szolgáltatásokat nyújtó szervezet, ez pedig egy Kht. vagy egyéb a hallgatói önkormányzatokhoz szervezetenként és minden szempontból nagyon közel álló, de az egyetemről tulajdonképpen függetlenül gazdálkodó szervezet. Ez a három nagy csoport tudja lefedni az összes olyan területet, amire szüksége lehet egy hallgatónak a tanulmányai alatt.” (Fekete Csaba egykori ttk-s hallgató, SZTE EHÖK-elnök 1996-1998)

A hallgatói elit csoportjait, köztük elsősorban a hallgatói önkormányzatokat, a piac és a politika nagyon heterogénné tette. A kialakult hármassztruktúra – az érdekképviseleti, a szolgáltatói, és az adminisztrációs struktúra – nemcsak megosztotta a testületeket és a képviselőket, de életre keltett belső konfliktusokat is. Kiemelendő, hogy a belső konfliktusok és azok kezelési módjai, a közéleti cselekvésmintáknak a párt-politikai iskolákból leszüremkedve, és az egyetemi/felsőoktatási (politikai) hatalmi orientációk és pozíciók okán, azonosak a politikai színpad „felnőtt” szereplőinek módszereivel (pl. a tömegmédiára professzionális használata).

„1999-ben zajlott a felsőoktatási intézményhálózat átalakítása, amely felsőoktatási integrációs folyamat néven maradt meg a köztudatban. Ekkor, ezen folyamat során, a korábbi – mondjuk így: szakszervezeti jellegű, demokratikus utcai politizálást is magával hozó – érdekképviseleti magatartáson módosítottunk. Az egyeztetések kezdetétől volt kormányzati előterjesztés, amely gyakorlatilag ki akarta írni – ki akarta nyírni – a hallgatói önkormányzatokat és érdekképviseleti lehetőségeiket a kari életből és intézményi tanácsokból. A törvénnyel kapcsolatban egyéni képviselői módosító indítványokat kezdeményeztünk, és megfordítottuk az egészet. Így végül az integrálódó felsőoktatási intézményekben a kari szintű képviselői jogszabványok megmaradtak, az integrált intézményben mindenhol, az egyetemi, főiskolai tanácsokban a képviselői jogok a legerősebb hallgatói önkormányzati képviselői jogot örökölték meg. Ezt a HÖK egy olyan új technikával érte el, amely nem egy szakszervezetes, nem egy utcai politizálós, „társadalmi-tömeg-megjelenés” technika; hanem olyan, amely egy politikai lobbiszervezetre, egy parlamenti demokráciában jellemző. Ugyanez zajlott 2000-ben is, amikor a HÖK-től el akarták venni a jogszabványait, és a finanszírozási kondícióit gyakorlatilag meg akarták szüntetni, vagy másoknak akarták átadni. Ehelyett gyakorlatilag megmásképp szereztük a törvény által garantált működési támogatásunkat, itt is visszafordítottuk tehát a kormányzati előterjesztést. És ekkor is hasonló módon, politikai lobbiszervezetenként eljárva, egyéni képviselőknél, bizottsági módosítókon keresztül jutottunk el oda, ahova eljutottunk.” (Kucsera Tamás Gergely egykori PPKE bölcsészhallgató, HÖK-elnök 1999–2000)

A XXI. század eleji diáklétben egyre kevesebb az olyan problémamegoldás, amit a hallgatók kifejezetten mint érdekképviselőt definiálnak. A kreditrendszer kialakításával, illetve az arra való áttéréssel felbomlottak a korábbi tanulmányi csoportok. A csoportok felbomlásával megszűntek a csoportérdekek és megjelentek az egyéni érdekek. Az egyéni érdekek azonban hihetetlenül sokszínű karrierterveket, egyéni életpályaterveket, és a többé-kevésbé ezeknek megfelelően tervezett, alakított tanulmányi utakat is jelentenek. Ezzel tulajdonképpen megszűnt az érdekképviselő klasszikus formája is, hiszen az igények szintjén előtérbe kerültek az egyéni, nem csoportosítható problémamegoldások. Napjainkban tehát az érdekképviselőt a hallgatóknak az információkhoz (a jó, a hasznos információhoz) való hozzájuttatását jelenti.

A korábban a szakszervezethez hasonlóan tartott tevékenység tartalma megváltozott, az érdekképviselőt – legalábbis a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli értelemben – már nincs jelen. A hallgatók az információszolgáltatót keresik. Azt, aki információt tud nyújtani az egyre bonyolultabbnak tűnő felsőiskolai mindennapokban való eligazodáshoz. Szándékosan használjuk az információnyújtás kifejezést, mert a kreditrendszerek bevezetésével, amikor a tanulmányi csoportok – amelyek végigkísérték a hallgatókat a gólyatábortól a diplomaosztóig – felbomlanak, lehetetlen sztenderdizált, vagy kipróbált, kitaposott oktatási utat mutatni, tehát az információkat kizárólag gyűjteni és nyújtani lehet, annak tudatában, hogy mindenki annyit vesz belőle, amennyit tud. Az egyes hallgató saját maga állítja össze a felsőoktatásban eltöltött pályájának elemeit. És ebben sokszor marad magára. Napjainkban új egyenlőtlenségek jönnek létre, melyek kialakulásának és a hasadék szélesedésének alapja az információ minősége, a használható információhoz való jutás ideje, gyorsasága.

Amikor 2003-ban én a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciájának elnöke lettem, addigra már egy érett, intézményesített, bürokratizált intézmény lett a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája. De egyrészt megvolt a törvényi garanciája a HÖÖK működésének, pénzügyileg is és szervezeten is, másrészt a HÖÖK-ban megvolt az a kapcsolati tőke, ami az OFÉSZ-től kezdve felhalmozódott, ami megeremtett egy professzionális szervezeti működési hálót (Barthel-Rúzsa Zsolt egykori ELTE bölcsészhallgató, HÖÖK elnök 2003–2004)

E szakaszban a magyar felsőoktatás az Európai Felsőoktatási Térség tagjává vált. Ezért el kell mondani azt is, hogy hazánkkal ellenében, a Bolognai Folyamatba bekapcsolódott országok egyetemeinek 63 százalékán a diákság szerepvállalása a döntéshozatalban csak formális (részvétel a szenátusban vagy a tanácsban, esetleg kari/tanszéki szinten). (REICHERT–TAUCH 2003) Az Európai Unió kutatása szerint a hallgatók fele úgy érzi, nemzeti és európai hallgatói szervezeteiken keresztül meglehetősen aktív szerepet játszanak az Európai Felsőoktatási Térség kialakításában, ugyanakkor intézményi, de főleg tanszéki szinten a hallgatók bevonása a különféle kezdeményezésekbe még számos ponton további előrelépéseket igényel. (REICHERT – TAUCH 2003) A felsőoktatási színpad aktorai közül a hallgatók azok, akik folyamatosan hangsúlyozták a diákközpontú tanulást, a rugalmas tanulási utak és felsőoktatásba jutás értékköreit, akárcsak a tanulmányi terhek empirikus alapokon nyugvó, valós tervezését az egész intézményre kiterjedő kreditrendszer kiépítésekor. Az európai diákság képviselői leginkább a reform alapelvei kapcsán fejezik ki reményeiket, és elsősorban megvalósításukat, folyamatosan redukált értelmezésüket kritizálják, de ugyanakkor különösen sokkal járulnak hozzá ahhoz, hogy bizonyos témakörök (felsőoktatás szociális dimenziója vagy a felsőoktatás, mint közjószág) a szakmai és politikai közbeszédben maradjanak (Ld. JANCsÁK 2011b). A hazai példák (pl. szociális érvelés alapú demonstrációk) ezt megerősítik.

Új egyetemi ifjúság – új kihívások

A hallgatói önkormányzatiság XXI. századi átalakulásának alapja nemcsak a társadalmi környezet, hanem az egyetemek világának formálódása is. A beiratkozott hallgatóknak az egyetemek, már mint egyfajta életformát kínálnak a felsőoktatási életszakaszt. Ez az átalakulás jelentős veszéllyel is jár, melynek gyökere a teljes körű szabályozás hiánya és az, hogy a magyarországi felsőoktatási tér (és annak jogi háttere) rendkívül heterogén. Hosszú távon ez az időszak (a XXI. század első fele, a bolognai folyamat, az európai felsőoktatási tér határainak megerősödése) az, amely meghatározza a magyarországi hallgatói mozgalom szerepét (egy más alapokról indult, máshová jutott európai ifjúsági-hallgatói mozgalmi rendszer elemeként), mind pedig az intézmények súlyát, lehetőségeit és jövőjét, akár hazai, akár nemzetközi szinten.

A történeti-szervezeti fejlődés eredményeként a hallgatói mozgalom szervezete nemcsak az ifjúságpolitikai színpadnak, hanem a civil szektornak is meghatározó szereplőjévé vált: regionális ifjúsági tanácsokba (RIT) való delegálás, 2011-től az Új Nemzedék Program stratégiai együttműködése mellett, a civil források elosztását ellátó, a kilencvenes évek végén megszületett Nemzeti Civil Alapprogram (NCA), illetve a 2010-es kormányváltás után létrehozott Nemzeti Együttműködés Alap (NEA) döntéshozó, forráselosztó kollégiumi-ba történő választások és delegálások során eredményesen mozgósította civil szervezeti támogató bázisát.

„Nem lehet a HÖÖK-öt csak mint hallgatói, csak mint felsőoktatással foglalkozó szervezetnek beállítani.” (Almási Kornél)

„Azt gondolom, hogy ez a három meghatározó terület, az oktatás, az ifjúságügy és az általános civil területtel olyan perspektívákat teremtett magának a HÖÖK, amely 2003-2004-ben tovább erősödött, ami egyedülálló talán a civil szervezetek körében, nincs Magyarországon más olyan civil szervezet, amely ilyen hatalmas tömegbázissal rendelkezik. Nem is az az érdekes, hogy hány hallgató van Magyarországon, és mekkora a HÖÖK bázisa, hanem, hogy milyen gyorsan, hány embert tud elérni, megszólítani, és hány embert tud más irányba terelni, adott esetben politikai választás kapcsán, hiszen a hallgatóknak családja van, akik jó része szavazókorú. Azt gondolom, hogy a HÖÖK ezeken a területeken oktatás, általános civil területek, ifjúság területeken megkerülhetetlen szervezetté vált.” (Barthel-Rúzsa Zsolt)

A campusok átrendeződő világát figyelve mégis az láthatjuk, hogy az egyetemek még nem tudnak mit kezdeni azzal, hogy burjánzó civil közélet bontakozik ki a falakon belül. Még úgy tűnik, nem tudnak kilépni a rendszerváltás előtti „egy párt, egy ifjúsági szervezet” gondolati térből, melynek kitágulása, sőt hihetetlenül heterogénné válása a közeljövőben minden bizonnyal megtörténik. A hallgatók mindennapjait át- meg átszövi az egyetemi költségvetéstől független civil kezdeményezésekben való részvétel, a szolgáltatások igénybevétele, rendezvények látogatása. Úgy véljük, hogy a hazai „Civilváros” kiterjedésével mind- ez fokozódni fog. Az egyetemek még nem látják, hogy lehetőség lakozik a civil közéletiségben. Sőt, egy valóban eleven és fejlődni képes egyetemi közösséghez nélkülözhetetlen szereplők a civilek. Példa is van elég, mégha csírájában is: az adománygyűjtésben, a közösségi szellem fejlesztésében, de a minőségbiztosításban sem lehet mással pótolni a civil szervezetek munkáját. Mindez a civil öntevékenység a hallgatói mozgalomra is inspiráló erővel hat.

Egy 2008-ban folytatott HÖK-kutatás vezetői megállapították, hogy „a mintába került HÖK-ös tisztviselők válaszadási hajlandósága nem volt nagy, sőt, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a kutatás szempontjából motiválatlanok voltak” (EKLER 2008). Ez a motiválatlanság tünetként jelzi a HÖK-mozgalom esetében azt – és ismét utalunk Aidizes-modelljére –, hogy a teljesítményértékeléshez még birtokolja a legitimitációhoz szükséges kompetenciákat, ami az adminisztratív fejlettségnek köszönhető, ám kreativitásban, kockázatvállalásban és – éppen ezek miatt – integrációban megszűnő erőforrásokkal és lehetőségekkel bír.

„Az a fajta bürokratizálódás, ami végbement - és békeidőben tökéletes, addig jó, amíg a HÖK-nek és a HÖÖK-nak nem kell látszódnia – fel kell hogy váltsa a kicsit mozgalmibb jelleg és ennek a folyamatát kéne egy kicsit felgyorsítani.” (Nagy Dávid)

A hallgatók ilyen irányú elmozdulása az új évtizedben szükségessé teszi egy olyan képviseleti rendszer felállítását (újja- és/vagy megszületését), amely elsősorban ezekre a lehetőségekre helyezi a hangsúlyt, másfelől a rendszer fejlődéséhez, versenyképességéhez és nem utolsó sorban a társadalmi minta- és értékadó szerepéhez elengedhetetlenül szükséges teret enged újabb, adott esetben a problémákat nem csupán megjelenítő, de arra érdemben reagáló mozgalmak kialakulásának, illetve a hallgatói mozgalom ezen alternatívákból való megújulásának.

„Azt látni kell, hogy a hallgatói önkormányzatok rengeteg intézményi feladatot látnak el. [...] Ha most fognánk és kivennénk a HÖK-öt, akkor nem történne ösztöndíj-utalás, mert az intézménynek nincs rá kapacitása. Ez egyben hálás és hálátlan feladat. [...] A hallgatói hálózati mozgalom az már 2006 környékén is létezett. Most az események nyilvánvalóan felerősítettek és pont a HÖÖK-nak a lassúságából adódóan szükség volt egy ilyen alternatívára is. [...] Én egyébként a HaHa⁵⁶ által is hangoztatott elvek közül sokat azonosítok a HÖÖK álláspontjával. Tehát ez már megjelent, nem pedig majd meg fog jelenni! De ez akár személyek terén is megtörténhet - mint ahogy már mondtam -, hogy ha van egy olyan személy a Hallgatói Hálózat aktivistái közül, aki a hivatalos útra is rá akar lépni - és én ezt csak támogatni tudom!” (Nagy Dávid)

A változás ma kétirányú fejlődést generálhat. Vagy a mozgalmi szemlélet újrainrja az intézményesült formákat, vagy az érdekképviselet alternatív mozgalmakban születik újjá anélkül, hogy kapcsolódna a már intézményesült szervezetekhez. A jelenlegi helyzetben azonban fennáll a lehetősége annak is, hogy a felsőoktatási hallgatók nem élnek a lehetőséggel, mindennek okadó magyarázatát az individualizációban, a pénzügyi válság hatására a személyes begubózás jelenségében, az altruista és közösségi értékek és az értékelő rendszer válságában, az értelmező közösségek hiányában, a demokratikus állampolgári kompetenciák hiányában, a hallgatók körében konstataálható demokrácia-deficitben kereshetjük.

Azt, hogy napjainkban a hallgatói önkormányzatiság ismét fordulópont előtt áll megerősítik az *Aktív Fiatalok Magyarországon 2013* kutatás⁵⁷ adatai, ugyanakkor a hallgatói közösségekhez való kapcsolódás mélyebb mintázata azt is jelzi, hogy a referenciacsoportok, az értelmező közösségek (PUSZTAI 2012) a kortárs-csoportok közösségeit jelentik, melyek inkább szakmai-jellegűek lehetnek, mint közéleti-érdekképviseleti szervezetek. A hallgatói aktivitásra, ilyen közösségi érdeklődésre ugyanakkor abból is következtethetünk, hogy a hallgatók közel kétharmada kapcsolódik valamilyen laza közösséghez és csak minden tizedik hallgató teljesen passzív a részvétel szempontjából.

1. táblázat.

Kötődik e közösséghez?

(az igen válaszok százalékos megoszlása)

	kötődik
HÖK	8
HaHa	2
Más hallgatói szervezet	11
Közéleti kérdésekkel foglalkozó más szervezet, ami nem párt	5

Forrás: Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.

A szervezeti kötődés más aktoriaról részletesen lásd: OROSS-SZABÓ A. 2014.

A diák-érdekképviselekhez (HÖK, HaHa) a hallgatók csekély részben kapcsolódnak.⁵⁸ választott képviselőt jelenti az egyetemisták körében. Az Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013 kutatás a kapcsolódás-t, mint társadalmi érintkezést értelmezi (mely során értékek cseréje történik), ugyanakkor felveti a kölcsönhatás következményeit, hiszen a felek egymásból reakciókat váltanak ki. A kötet tárgya szempontjából a képviselet (valamely) formájához való kapcsolódás a legfontosabb.

56. A HaHa-ról részletesen lásd SUSÁNSZKY-GERŐ 2014. jelen kötetben.

57. A vizsgálat módszertanáról részletesen lásd SZABÓ A. 2014. jelen kötetben.

58. Módszertani szempontból meg kell jegyeznünk, hogy a „kapcsolódás” kifejezés ez esetben tág jelentésmezővel bír, hiszen ez a kapcsolat például a szervezet FB-oldalának nyomon követésétől a szociális támogatási kérvények személyes leadásáig terjedhet, de a szervezet által működtetett sportkörben, klubban való rekreációt és a demonstrációkon való részvételt, illetve hallgatói bizottsági munkát is jelentheti. A hatályos NFTV a HÖK tagjának tekint minden beiratkozott hallgatót, azonban ez nem azonos a hallgatók értékvilágában élő jelentéssel: nem minden hallgató tekint a HÖK tagjának magát. Interjúink alapján a HÖK-tag kifejezés az önkormányzat valamely testületébe (HÖÖK, egyetemi/kari HÖK, HÖK-bizottság).

Megjegyezzük, hogy a két vizsgált képviselet alapvető különbözőséggel rendelkezik e téren, a HÖK választások által létrejövő, demokratikus (törvény, szabályzatok által leirt) legitimációval bíró képviselet, az alternatívaként megszületett HaHa pedig az érdekek képviseletére vállalkozó kortárs csoport (ahol nem a jog adja a legitimációt, hanem az érdek-felmutatás és az értékek).

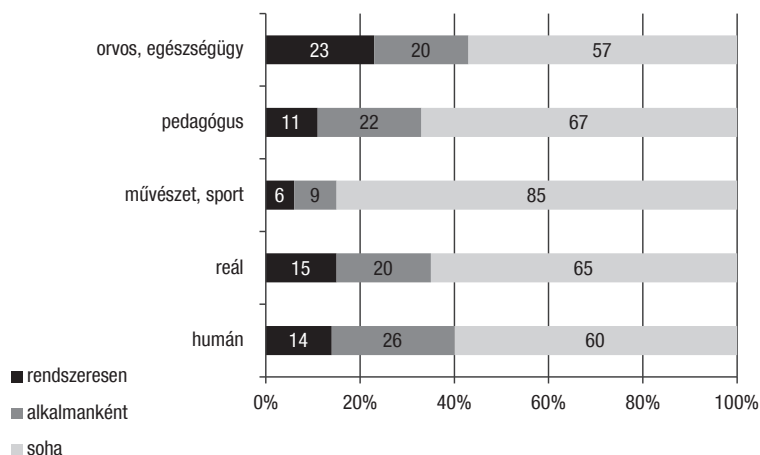
A már jelzett 2013-as kutatás adatai azt mutatták, hogy a hallgatók kis része kapcsolódik a HÖK-höz (8%), és ennél is kevesebben az adatfelvétel idején a legismertebb alternatív hallgatói kezdeményezéshez a HaHa-hoz (2%). Mindebből arra következtettünk, hogy a hallgatók és az őket képviselő diáktársak érintkezése csekély. A HÖK-höz való kapcsolódás azonban jellemzően jellemzi az állami egyetemeken, főiskolák és a nem állami (egyházi és magán) felsőoktatás hallgatóit. A kapcsolódás leginkább a bölcsész-, pedagógus-, orvos-, a műszaki képzések hallgatóit jellemzi, míg a más hallgatói szervezetekhez kapcsolódás leginkább a közgazdász-, a jogász-, a társadalomtudományi- és az orvostanhallgatókat (képzési területenként a hallgatók ötöde tagja ilyen szervezetnek. A közéleti kérdésekkel foglalkozó (nem párt) szervezetekhez legközelebb a társadalomtudományi terület hallgatói állnak. Kizárólag a nappali tagozatos hallgatók jelezték, hogy kapcsolódnak a HÖK, a HaHa, vagy más hallgatói vagy közéleti szervezethez. (Ezt torzíthatja az, hogy a mintában jelentősen alulreprezentáltak az esti és a levelező tagozatos hallgatók.)

Érdeklődésünk arra is kiterjedt, hogy egyes kanonizált tőkeforrások tekintetében megvizsgáljuk a hallgatói mozgalomhoz való kapcsolódás eseteit. A családi kulturális tőke (szülők iskolai végzettsége) és a gazdasági tőke (család anyagi helyzete) esetében nem rajzolódott ki eltérő mintázat a HÖK-höz kapcsolódó és az attól távol álló egyetemisták között, szintűgy az állandó lakhely településnagysága és a társadalmi nemek szerint sem.

Az élő, aktív kapcsolatra utalhatunk a képviselet megválasztásakor történő részvétel elemzésekor. E választás – a tanulmány által vizsgált időszakban a felsőoktatásról szóló aktuálisan hatályos törvényi szabályozás szerint – a teljes idejű nappali képzésben részt vevő hallgatók több mint egynegyedének részvétele által válik eredményessé és érvényessé. A működő hallgatói önkormányzatok ezt a feltételt teljesítik.

Az Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013. vizsgálat adataiból a részvételre vonatkozó mélyebb mintázat rajzolódik ki, mely szerint a HÖK-képviseleválasztáson részt vevő hallgatók 85 százaléka arról számol be, hogy nem kapcsolódik a HÖK-höz. Szintűgy – nem meglepő módon – a választásokon soha részt nem vevő hallgatók 97 százaléka sem kapcsolódik a HÖK-höz (a mintába került hallgatók kétharmada, 746 fő ez utóbbi körbe tartozik). Ugyanakkor a HÖK-höz kapcsolódó válaszadók egyharmada soha nem vett részt hallgatói képviseleválasztáson. A HÖK-választástól távolmaradó hallgatók 4 százaléka a HÖK-vel való kapcsolatról számolt be. E két utóbbi tény a halmaz alacsony elemszáma (26 fő) miatt felvet további kutatási kérdéseket, itt utalunk ismét a HÖK-kapcsolat mélyebb mintázatára vonatkozó kutatások további szükségességére, melyet – mint a tanulmány korábbi soraiból látható – rendkívül bonyolult szcenáriónak értelmezünk a HÖK-tevékenységek (felsőoktatási szakpolitika, egyéni és csoportos érdekképviselet, szolgáltatások, ügyvitel, gazdálkodás, szervezés, menedzsment) palettajellegű sokszínűsége miatt. Az alternatív érdekképviselet a HaHa esetében az alacsony elemszám (HaHa-hoz kapcsolódó hallgatók 21 fő) miatt nem konstatálhattunk szignifikáns eredményt e tekintetben (HaHa-ról részletesen lásd SUSÁNSZKY-GERŐ 2014). A hallgatói kortárs csoportok demokratikus értékátadási funkcióját jelzi a kutatás azon eredménye, hogy a más (pl. szakmai) hallgatói szervezethez kapcsolódó hallgatók 2/3-a részt szokott venni a HÖK-választásokon. A képzési területek megoszlása szerint a képviseleválasztási részvétel esetében azt állapíthattuk meg, hogy a legkevésbé aktívak a művészeti és sportképzések hallgatói (tíz hallgatóból 8 soha nem vesz részt HÖK-választáson), a legaktívabbak pedig az orvosi és egészségügyi hallgatók, akiknek negyede rendszeres résztvevője a választásoknak. Ez kimagaslik a többi képzési terület 10–15 százaléknyi rendszeres választói arányai közül.

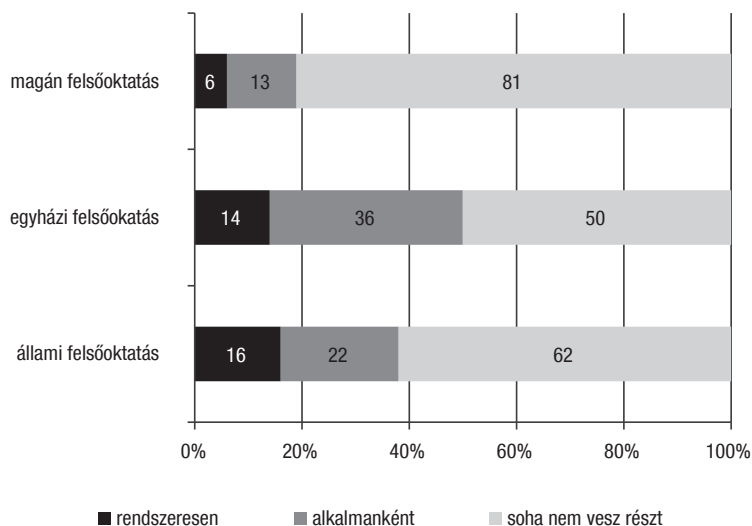
2. ábra.
Részt szokott-e venni hallgatói képviselőválasztáson?
(Képzési területek szerinti megoszlások, százalék)

Forrás: *Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.*

Az állami fenntartású intézmények hallgatóinak valamivel több mint egyharmada résztvevője a HÖK-képviselők megválasztásának. Az intézményfenntartók jellege szerinti megoszlás (lásd következő grafikon) meglepő eredményt hozott a tekintetben, hogy az egyházi intézmények hallgatói aktívabb résztvevőként jelentek meg, mint a magán fenntartású intézményeké. Ezen kirajzolódó aktivitás-különbözőség mögött a kis elemszámra gyanakodhatunk (mind az egyházi mind a magán felsőoktatás hallgatóinak létszáma a válaszadók között 69–69 fő, míg az állami intézmények diákjai 1112-en vannak), de utalhatunk itt a társadalmi tőke demokratikus állampolgári kompetenciák fejlesztő hatására, azaz az egyházi intézmények közösségfejlesztő funkcióira, az értelmező közösségek (PUSZTAI 2011) közösségi és közeleti aktivitást (UTASI 2013) növelő értékére.

3. ábra.
Részt szokott-e venni hallgatói képviselőválasztáson? (Intézmények fenntartója szerinti megoszlások, százalék)

Forrás: *Aktív Fiatalok Magyarországon, 2013.*

A hallgatók közel kétharmada jelezte, hogy a közepesnél erősebben érdeklődik társadalmi problémák iránt. Ez az érdeklődési megoszlás független attól, hogy élő HÖK-kapcsolattal jellemzi-e magát valaki vagy sem. A HÖK-kel kapcsolatban álló hallgatók 30 százaléka érdeklődik a politika iránt (42% nem érdeklődik), ugyanez a más hallgatói szervezetekkel kapcsolatban álló hallgatók 40 százalékára igaz (ez utóbbi körbe tartozók 33% nem érdeklődik a politika iránt). A válaszadók harmada a közepesnél nagyobb érdeklődéssel fordul a politika világa felé, e kérdésben azonban nincs szignifikáns különbség a magukat a HÖK-től távoliként, avagy közeliként meghatározó fiatalok között. A HÖK-höz kapcsolódó fiatalok háromnegyede mind a jobboldali–baloldali, mind a liberális–konzervatív, mind a mérsékelt–radikális skálák közepére helyezi a politikai nézetei alapján magát.

Ezen adatok hasonló mintázatot mutatnak a HÖK-höz nem kapcsolódó hallgatók megoszlásaival, ám a HÖK-höz kapcsolódó hallgatók esetében a skálákon a középértékek felé növekednek az arányok, azaz a skála két végpontja felé növekednek a HÖK-kel kapcsolatban nem álló fiatalok arányai: Pl. jobboldaliként a HÖK-kapcsolattal bíró hallgatók 5 százaléka, a HÖK-ön kívül állók 9 százaléka, baloldaliként a HÖK-höz kapcsolódók 2, míg nem kapcsolódók 3 százaléka határozta meg önmagát. A HÖK-höz kapcsolódó fiatalok 5 százaléka határozta meg magát teljes mértékben liberálisként, míg a kívülállók esetében ez a csoport 8 százalékot tesz ki. Azon hallgatók, akik kapcsolódnak a HÖK-höz 3 százaléka konzervatív, míg a HÖK-kapcsolattal nem jellemzett hallgatók esetében ez 4 százalékot jelent. A legmagasabb értékkel jellemezte magát a radikalizmus esetében a HÖK-höz kapcsolódók 3 százaléka, míg a HÖK-höz nem kapcsolódók 4 százaléka. A HÖK-kel kapcsolatban álló hallgatók 3/4-e egy most vasárnapi választáson biztosan elmennének választani. Mindez megerősíti azt az állításunkat, mely szerint a hallgatói önkormányzati mozgalmat demokrácia-iskolának tekinthetjük.

A demokratikus részvétel és az állampolgári nevelés kapcsolatára utal az az adat, mely szerint a HÖK-höz kapcsolódó hallgatók 2/3-a már állt kapcsolatban általános vagy középiskolai diákönkormányzattal, e szerepvállalásra érzékenyítés tehát korábbi életszakaszban megtörtént az esetükben.

Meglepő eredmény született akkor, amikor a virtuális közösségek és a hallgatói képviselő kapcsolódási pontjait vizsgáltuk: a közéleti kérdéseket felvállaló internetes közösségek tagjai nem kapcsolódnak a HÖK-kel és fordítva, a HÖK-kel kapcsolatban álló hallgatók nem tagjai közéleti internetes közösségnek. Mind-ebből két dologra következtethetünk, egyrészt a virtuális informális közösségek tagsága új típusú közéleti aktivitást képvisel, mely alternatívása visszatükrözi – és saját keretei között fel is oldja – a HÖK-szervezet hivatali merevségeit, másfelől pedig arra, hogy a HÖK egyetempolitikai terén kívül születő ifjúsági kezdeményezések napjainkban értelmezhetetlenek a HÖK-szervezet számára.

Szükségesnek ítéljük itt megjegyezni, hogy az új évtized elején az értékválság és az általános bizalomhiány érzékenyen jelenik meg a fiatalok körében, melyben a hallgatói önkormányzatiság is érintett, ám a deficit más intézmények esetében erősebb.

2. táblázat.

A hallgatók mekkora hányada gondolja egyes intézményekről, hogy nem teljesen becsületesen működnek?

(N=500, százalék)

	Egyáltalán nem jellemző	Inkább nem jellemző	Együtt a kettő
Üzleti szektor	15	35	50
Államigazgatás	22	25	47
Állami szektor	10	27	37
Helyi önkormányzat	9	15	24
Rendőrség	7	12	19
Felsőoktatási hallgatói önkormányzat	6	12	18
Közoktatás	4	11	15
Felsőoktatási tanári kar	2	7	9
Felsőoktatási felvételi bizottság	2	6	8

A hallgatók s képviselőikben a hallgatói önkormányzat a Bologna Folyamat elindulásától kezdődően (hasonlóan a European Student's Union más tagszervezeteihez) nagyobb szerepet kaphat az új, modern felsőoktatás, sőt Magyarország jövőbeni értékvilága kialakításának folyamatában, de – különösen abban az esetben, ha a probléma-megoldásban nem vállal tevékeny, proaktív szerepet – mindennek akadálya is lehet. Amint a fiatalok nélkülözhetetlen szükségleteket fogalmazznak meg, maguktól kitermelhetik azt a közeget, ami szervezheti, befolyásolhatja ezeket a folyamatokat. Ha a hallgatói önkormányzat tudatos irányvonala még mindig a legitimációs kérdések körül mozog, akkor léte megmaradhat az adminisztrációs szükségleteket kielégítő szerepvállalásban, és noha az intézmények számára fontos feladatokat láthatnak el, új lehetőségeket, új célokat, s ezáltal új rendszert is, már csak új mozgalmak építhetnek.

KONKLÚZIÓ

A nyolcvanas évek végére részlegesen elismert, de arányaiban mindenképpen hatásos ereje volt a hallgatói mozgalomnak, amely akár nagypolitikai, akár egyetempolitikai szintéren érzékelhető hatást fejtett ki.

Az 1989/90-es hallgatói megmozdulások országos méretűvé válása, de főként az azt követő egyetemi és állami vezetőségváltások lehetővé tették, hogy a hallgatói mozgalom kinője mozgalmi szerepét, és a '80-as évek tapasztalataira épülve szervezett egységgé váljon. A létrejött politikai-gazdasági vákuumban ez a folyamat azonban akadályokba ütközött, hiszen a demokrácia és az állampolgári jogok égjsze alatt számos társadalompolitikai csoportosulás látott napvilágot, amelyek mind az új rendszert igyekeztek legitimálni. Ily módon a magyarországi hallgatói mozgalom katalizátorszerepe véget ért, mivel sem politikai (pártszerű), sem pedig szakszervezeti utat nem kívánt magának.

A hallgatói mozgalom intézményének nagykorúvá válása az 1993. évi felsőoktatásról szóló törvény elfogadásával nyer teret. Ez a „felnőttkor” azonban amellet, hogy törvényileg szabályozott kereteket teremtett, egyfajta aranykalkitába is zárta a diákszervezetet, mely csillogása elhomályosította, a szabályrendszer pedig megdermesztette a tömegmozgalmi (radikális) múltat. Az ezredfordulóra a magyarországi hallgatói demokrácia megerősödött és a felsőoktatás-, illetve az egyetempolitika színpadának meghatározó aktorává vált. A szervezet megújulási folyamatainak indítószikráit a mozgalom-érdekképviselet, illetve a professzionális-gazdasági utakról folytatott viták jelentették. Az új évezredben új kihívások jelentek meg, melyek jelentősen átalakították a hallgatói önkormányzatok életét és ugyanakkor ontológiai útkeresésre kényszerítették őket. A közéleti-participáció esetében részben megjelent egyfajta begubózás a hallgatók részéről, amely a magyar társadalomban konstataálható demokráciadeficit eredményének tekinthető, ugyanakkor megjelentek új civil-közéleti értelmező közösségek is, melyek az új évtized elején alternatív mozgalmi kezdeményezésekké váltak.

Mindezek által összességében azt mondhatjuk, hogy fejlődésében Európában példátlan a magyarországi hallgatói önkormányzati mozgalom a felsőoktatási rendszer számára alapvető érték, a magyarországi felsőoktatás kiterbélyesedésével pedig a magyar ifjúság számára a demokratikus elvek és polgári szabadságjogok alapján álló eleven társadalom létezésének egyik – a demokráciát a nem formális állampolgári nevelés módján támogató – közéleti iskolája.

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy miképpen születik a merton-i értelemben vett ribillió környezetéből a 80-as évek végén mozgalom azzal, hogy az új célok és eszközök érdekében elvetésre kerülnek az addigi célok és eszközök, majd miképpen szélesedik ki a demokratikus törvényi legitimációval az innovatív légkör a rendszerváltástól az új évezred közepéig (a célok és keretek elfogadottak, ám a nem konvencionális politikai cselekvésminták tárháza kiszélesedik), mely fejlődést a hallgatói mozgalom szervezeti viharai kísérik. Mindez századunk első évtizedének végére az eszközök rutinszerű használatára, és a kiüresedés konformizmusára szűkül, ugyanakkor a helyi gazdasági és intézménypolitikai hatalom megőrződik, sőt erősödik. Az első évtized fordulóján, az új évtized elején megszülető szerveződések, mint alternatívák, új kihívásokra fogalmazznak meg új kérdéseket és új válaszokat. Mindezek eredményeként a magyarországi hallgatói önkormányzati mozgalom útját (az ifjúságpolitika tematizálása, a felsőoktatási szakpolitika befolyásolása, az ifjúság értékeinek és érdekeinek felmutatása terén zajlott tevékenységek által kirajzolódó módon) a 80-as évektől, a kilencvenes éveken át, az ezredfordulóig, a perifériáról a centrumba való mozgásként értelmezzük, az új évezredben pedig visszatérésként a perifériára. További kutatások kérdése marad az, hogy napjaink új típusú ifjúsági mozgólódásai alternatív mozgalomként, vagy a megújulás katalizátoraként funkcionálnak.

IRODALOM

- Adizes, I. (1992): *Vállalatok életciklusai*. Budapest: HVG Rt.
- Aron, R. (2005): Az elkötelezett szemlélő. Budapest: Európa
- Balog Iván (1993): Egyetemi hallgatói mozgalmak Szegeden a nyolcvanas években In. *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Szeged: JATE, 24-25
- Csáth Géza: Álomtalan ébrenlét. Szeged, Lazi, 2009
- Ekler Gergely (2008): Hallgatói szervezetek 2008-ban. In: Kocsis Miklós – Kucsera Tamás Gergely (szerk.): *Hallgatók és hallgatói szervezetek 20 évvel a rendszerváltás után – konferencia kiadvány*, Budapest: HÖÖK
- Estermann, Th. – Nokkala, T. – Monika Steinel, M. (2011): *University autonomy in Europe II*. Bussels: EUA
- Estermann, Th. – Nokkala, T. (2009): *University autonomy in Europe I*. Bussels: EUA
- Gábor Kálmán [1993] (2006): Az ifjúsági korszakváltás, avagy az ifjúsági és a politikai kultúra a kelet- és a nyugat-európai fiatalok körében. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale, 351–384
- Gerő Márton – Susányszky Pál (2014): A Hallgatói Hálózat mobilizációs jellemzői. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Jancsák Csaba – Maticsák Attila (2004): Hallgatói mozgalom és az önkormányzatiság a '80-as '90-es években. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (szerk.): *Ifjúsági korszakváltás – Ifjúság az új évezredben*. Budapest-Szeged: MTA SZKI – PH FOK – Belvedere Meridionale, 150–166
- Jancsák Csaba (2008): Hallgatói demokrácia és a hallgatói önkormányzatiság Magyarországon (1988 – 2008) In. Farkas Olga – Jancsák Csaba (szerk.): *Állampolgári kompetenciák kutatása és fejlesztése. Útkeresés és továbbadás az aktív állampolgárságra képzés folyamatában*. Szeged: Belvedere Meridionale, 39–56
- Jancsák Csaba (2011a): A magyarországi hallgatói mozgalom bölcsője: - a szegedi MEFESZ In: *A szegedi szikra: MEFESZ, 1956*, Szeged. Szeged: Belvedere Meridionale, 60–87
- Jancsák Csaba (2011b): Az európai hallgatói szervezetek Bologna-kritikája. *Hungarian Educational Research Journal* 2011/2: p. 1.
- Kozma Tamás (2004): *Kié az egyetem?* Budapest: Új Mandátum
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2014): A demokratikus részvétel tendenciái a hallgatók körében. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Palovecz János (1981): *Magyar felsőoktatás helyzete*. Budapest: OKI
- Pusztai Gabriella (2011): *Hallgatói közösségektől az értelmező közösségekig*. Budapest: Új Mandátum
- Pikó András (1985): Az ügy érdekében. beszélgetés Pikó Andrásal. *Gondolat-jel* 1985/4. 20–26
- Reichert, S. – Tauch, Ch. (2003): *Trends 2003 – Progress towards the the European Higher Education Area. Bologna four years after: Steps toward sustainable reform of higher education in Europe*. Brüsszel: European University Association http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Trends_III_neu.pdf Utolsó letöltés: 2007.06.30.
- Szabó Andrea – Kucsera Tamás Geregely (2006): *A magyarországi főiskolai-egyetemi hallgatói mozgalom története, 1998-2006*. Budapest: HÖÖK a Hallgatókért Alapítvány
- Szabó Andrea – Kucsera Tamás Gergely (szerk.) (2009): *A magyarországi hallgatói mozgalom húsz esztendejéről*. Budapest: HÖÖK a Hallgatókért Alapítvány
- Szabó Andrea (2008): Politikai tiltakozások Magyarországon, 1993, 2003. PhD értekezés. ELTE
- Szabó Andrea (2009): A magyar egyetemisták és főiskolások társadalmi helyzete a 2000-es évek közepén. In: Szabó Andrea, Kucsera Tamás Gergely (szerk.): *A magyarországi hallgatói mozgalom húsz esztendejéről*. Budapest: HÖÖK a Hallgatókért Alapítvány
- Szabó Andrea (2014): A kutatás módszertana. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Szabó Máté (1986): Alternatív társadalmi mozgalmak és reform Magyarországon. *Ifjúsági Szemle* 86/6 Interneten itt: www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/esemeny.nsf/.Szabó%20Máté.doc Utolsó letöltés 2013.12.09
- Szabó Máté (1998): *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Budapest: Villányi úti könyvek
- Utasi Ágnes (2013): *Kötélékben. Szolidaritás-hálók és közélet*. Szeged: Belvedere Meridionale
- Zinnecker, J. (1986): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. Új gondolatok egy régi témához. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale 69–94
- Zinnecker, J. (1990): Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások. In. Gábor Kálmán – Jancsák Csaba (2006): *Ifjúságszociológia*. Szeged: Belvedere Meridionale 95–116

A TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ INTERJÚRÉSZLETEK:

Fábri György = készült 2002-ben, készítette Belvedere Meridionale.

Pikó András = készült 2002-ben, készítette Belvedere Meridionale.

Skultéty Tamás = készült 2002-ben, készítette Belvedere Meridionale.

Majó Zoltán = készült 2002-ben, készítette Belvedere Meridionale.

Fekete Csaba = készült 2002-ben, készítette Belvedere Meridionale.

Kucsera Tamás Gergely = elhangzott 2008.december 6-án Szegeden rendezett „20 éves a hallgatói mozgalom” konferencián.

Almási Kornél = elhangzott 2008. december 6-án, Szegeden rendezett „20 éves a hallgatói mozgalom” konferencián.

Ekler Gergely = elhangzott 2008. december 6-án, Szegeden rendezett „20 éves a hallgatói mozgalom” konferencián.

Barthel-Rúzsa Zsolt = elhangzott 2008. december 6-án, Szegeden rendezett „20 éves a hallgatói mozgalom” konferencián.

Döbör András = 2007. január 27-én kelt bejegyzés www.delmagyar.hu/forum/hok/21/3538/?action=kifejt.

Nagy Dávid = az interjút 2013. január 25-én készítette Oross Dániel.